

Архетипні метафори в мові української поезії Т. Шевченка

У статті охарактеризовано архетипні метафори та проаналізовано специфіку їх реалізації в мові української поезії Т. Шевченка. Визначено роль архетипних метафор у поетичному тексті. Розглянуто художні метафори, які виникли на основі архетипних. Доведено, що архетипні метафори є характерною ознакою мовостворчості митця.

Ключові слова: архетип, метафора, концепт, архетипна метафора, індивідуально-авторська метафора, антропоморфізація, мова української поезії.

В статье рассмотрены архетипные метафоры и проанализирована специфика их реализации в языке украинской поэзии Т. Шевченко. Определена роль архетипных метафор в поэтическом тексте. Рассмотрены художественные метафоры, возникшие на основании архетипных. Доказано, что архетипные метафоры есть характерным признаком творчества поэта.

Ключевые слова: архетип, метафора, концепт, архетипная метафора, индивидуально-авторская метафора, антропоморфизация, язык украинской поэзии.

The article describes archetypal metaphors and analyzes the specific features of their realization in the language of Taras Shevchenko's poetry. The role of archetypal metaphors in poetical text is defined. Artistic metaphors have been considered that emerged on the basis of archetypal ones. It has been proven that archetypal metaphors are a characteristic feature of the artist's language construction efforts.

Key words: archetype, metaphor, concept, archetypal metaphor, individual authorial metaphor, anthropomorphization, language of Ukrainian poetry.

Поезія Т. Шевченка глибоко закорінена в українському фольклорі й несе код генетичної пам'яті етносу. Вона, за словами Г. Грабовича, "захоплює найсокровенніше осердя українського національного досвіду" [1, с. 19], актуальність якого не погіршується впродовж майже двох століть. Стейкими структурами збереження і репрезентації колективного досвіду є архетипи – успадковані універсальні моделі психіки, що, за К. Г. Юнгом, містять несвідомий зміст, який сформувався в процесі філогенезу людства [8]. Це

первісні форми для майбутніх утворень, континуальні і водночас дискретні образ-схеми з різними варіантами свого розгортання. У свідомості людини архетипи доповнюються індивідуальним життєвим досвідом і виявляються, зокрема в процесі творчості, як "регулятивні принципи формування матеріалу" [9, с. 229]. Архетипи на рівні колективного несвідомого об'єднують етнос, соціум та укорінюють особистість у певній етноспільноті. Вони є "своєрідними ядрами національних образних комплексів, що генетично несуть інформацію колективного й індивідуального людських начал, репрезентуючи як загальне, спільне, так і те, що набуто кожним конкретним художнім досвідом – традиційним національним та індивідуально-авторським" – наголошує О. О. Маленко [5, с. 110]. Дослідження архетипів у мові поезії дає змогу розкрити інформаційне творче тло образного світу автора і цілого етносу, а також допомагає виявити специфіку національного мовомислення та простежити шляхи його розвитку.

Мовотворчість Т. Шевченка наснажена образами, символами, стереотипами українського фольклору, які в основі своїй архетипні. Г. Грабович зазначає, що "фольклор для Шевченка і взагалі фольклор як система – це не просто каркас для зовнішніх мотивів. У ньому втілено понятійно не оформлені колективні уявлення й відчуття" [1, с. 69]. У поезії Т. Шевченка вони конкретизуються, "вибірково інтегруються й оживляються ще глибшими міфологічними структурами його думки" [1, с. 70]. За тривалий час вивчення поетичної спадщини митця фольклорні елементи неодноразово ставали предметом дослідження і лінгвістів, і літературознавців. У працях В. М. Русанівського, Г. Грабовича, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, О. Забужко, А. К. Мойсієнка, Н. В. Слухай, Н. В. Зборовської та ін. здійснено різноаспектний аналіз творчості Т. Шевченка.

Мета цього дослідження – виявити специфіку реалізації архетипних метафор у мові української поезії Т. Шевченка.

В основі архетипних метафор лежать архаїчні (міфологічні) уявлення. Архетипні метафори існують на передконцептуальному рівні у вигляді ідеальних когнітивних моделей, а на концептуальному рівні впорядковують у схематичних моделях образів різні концепти, які, в свою чергу, структурують концептуальний рівень. На вербальному рівні архетипні метафори можуть виявлятися і як концептуальні метафори, і як традиційні: океан → небо, вода → час, рослина (дерево) → життя, істота → душа, а також бути основою для творення індивідуально-авторських метафор.

Серед архетипних метафор, зафіксованих у творах Т. Шевченка, частотні метафори антропоморфного типу, пов'язані з первісним

міфологічним світоглядом, збереженням донині у глибинах етногенетичної пам'яті. Здавна людина бачила в різноманітних проявах природи аналог власного життя і несвідомо переносила на предмети і явища доквілля свої відчуття, намагаючись розкрити, за словами К. Г. Юнга, не стільки зовнішній світ, скільки внутрішній [8]. Дійсність поставала невідчуженою від людини й описувалася за аналогією до неї. У мові української поезії Т. Шевченка персоніфіковані сонце (Попрощалось ясне сонце // З чорною землею), місяць (ти, білолиций, // По синьому небу вийдеш погулять, // Вийдеш подивиться в жолобок, // криницю // І в море безкрає, і будеш сіять...), зоря (Зоре моя вечірняя, // Зійди над горою, // Поговорим тихесенько // В неволі з тобою), вітер (Вітер з гаєм розмовляє, // Шепче з осокою) та ін. Архетипні метафори (істота (людина) → сонце, істота (людина) → місяць, істота (людина) → зоря, істота (людина) → вітер) в новому контексті зберігають характерну для української міфопоетики психологічну константу усвідомлення духовного в фізичному, але водночас вони розгорнуті, збагачені деталями, мають поглиблений зміст і сприяють реалізації основних мотивів, серед яких самотність, чужина, ностальгія і туга за рідною землею, історична пам'ять тощо.

Помітною у творах Т. Шевченка є група метафор, пов'язаних з архетипом дерева, що втілює ідеєю Дерева життя. Образ дерева має глибинні корені у психології сприйняття й протягом тривалого часу визначає модель світу в багатьох культурних традиціях. Його універсальність ґрунтується на тому, що спрямованість "угору" як напрямок росту дерева і більшості рослин – символізує життя та розвиток, а "вниз" – згасання, смерть [7, с. 55]. У давнину слов'яни наділяли магічними властивостями окремі, переважно старі дерева та шанували ліси. Згодом у міфопоетичній свідомості слов'ян дерево і храм зблизилися як місця, де здійснювалися різні обряди (порівняймо: гайдамаки, за Т. Шевченком, святити ножі "у темному гаю, в зеленій діброві"). Священними у наших предків вважалися дуб, ясен, береза, тополя, верба, вишня, вербалізовані образи яких стали мовно-естетичними знаками української культури. Ці та інші рослини широко репрезентовані в мові Т. Шевченка, проте з людиною аналогізовані окремі: Верба слуха соловейка, // Дивиться в криницю; Верба сміється, свято скрізь!; Тополі по волі // Стоять собі, мов сторожа, // Розмовляють з полем. Архетипні метафори цього виду в індивідуально-авторській інтерпретації є не тільки компонентами пейзажного опису, предметно-побутової картини світу, а й ефективним засобом актуалізації психоетнічної інформації.

ції та культурної пам'яті. Образи верби і тополі, як звичних для українців природних реалій, як свідків людської діяльності і людських стосунків, як складників національної культури, здатні спонукати до саморефлексії, сприяти самовизначенню особи, стимулювати розвиток національної свідомості на буденному рівні.

Модифіковані архетипні метафори сонця, місяця, зорі, хмар, вітру, дерев та ін. існують у мові української поезії Т. Шевченка не розрізнено, а об'єднані образом України, який часто аналогізовано з жінкою-матір'ю.

Архетипна антропоморфна метафора мати → земля несе трансцендентний код материнської універсальності з її творчим началом. Асоціативний комплекс цієї моделі ґрунтується на найінтимніших людських почуттях і переживаннях, фізичних й інстинктивних відчуттях несвідомого, тому має значний виражально-зображальний потенціал. Індивідуально-авторські метафори, сформовані за цією моделлю, профілюють не тільки любов до рідної землі, а й ревний жаль за героїчним минулим свого краю та вболівання за його долю: Україно, Україно! // Серце моє, ненько! // Як згадаю твою долю, // Заплаче серденько!; Світе тихий, краю милий, // Моя Україно, // За що тебе сплюндровано, // За що, мамо, гинеш? Показово, що аналогічну функцію виконують й емоційно-оцінні метафоричні епітети: Україна славна, преславна (Мені невесело було // Й на нашій славній Україні; Помолись // За мене богу, мій ти сину, // На тій преславній Україні, // На тій веселій стороні // Чи не полегшає мені?); але також безталанна, сердешна, убога (Любіться, брати мої, // Украйну любіте // І за неї, безталанну, // Господа моліте; Чого ж ви чванитеся, ви! // Сини сердешної Украйни!; Отак-то, Богдане! // Занапастив еси вбогу // Сироту Украйну!). Сучасна поетові Україна викликає гіркі почуття, але водночас "материнське страждання стає психологічним джерелом синівської свідомості, – вважає Н. В. Зборовська. – Завдяки творчості Шевченка у програму психорозвитку українського характеру закладається потяг до нарощування свідомості, до державності, до створення повноцілї національної мужності на захист материнського об'єкта" [3, с. 81].

Асоціативне розгортання образу України-матері актуалізувало концепт доля та пов'язану з ним архетипну метафору істота (людина) → доля. Персоніфікації долі, характерні для української народнопоетичної традиції, виявляються в численних звертаннях, уособлених суб'єктно-предикатній і предикатно-об'єктній сполучуваностях, а також епітетах [2, с. 193]. "Ці персоніфікації відбивають

у мові стародавні вірування наших предків у надприродну силу, яка визначає для кожного його земний шлях" [Там само]. Аналогічні текстові реалізації концепту доля фіксуємо і в мові української поезії Т. Шевченка: Доле моя, доле! де тебе шукать? // Вернися до мене, до моєї хати, // Або хоч приснився... не хочеться спать; Так і доля: того лама, // Того нагинає; // Мене котить, а де спинить, // І сама не знає.

Доля України-матері – це насамперед доля її дітей. Переважна більшість героїв української поезії Т. Шевченка має важку долю. Сироти, байстрюки, покритки, бідняки, каліки, нещасливі коханці – це представники маргінальних груп, існування яких пов'язане з невирішеними соціальними проблемами. Образи цих людей утілюють загальнолюдське страждання. Їх доля зла: Зпяя доля, може, на тім боці плаче, – // Сироту усюди люде осміють; Іде чумак з-за Лиману // З чужим добром, безталанний, // Чужі воли поганяє, // Поганяючи, співає: // "Доле моя, доле, // Чом ти не така, // Як інша чужая?..." В надії знайти добру долю вони іноді покидають рідну землю: За високими горами, // За широкими степами, // На чужому полі, // По волі-неволі // Найду свою долю! // Не в свитині, а сотником // До тебе вернуся, // Не в бур'яні – серед церкви // Обнімеш Петруся. Та пошуки не увінчуються успіхом, тому що на чужині, за Т. Шевченком, "світ божий не милий". "У чужому краю // Не шукайте, не питайте // Того, що немає // І на небі, а не тільки // На чужому полі. // В своїй хаті своя й правда, // І сила, і воля", – наголошує поет.

Доля у поезії Т. Шевченка часто потрактована в руслі українського фольклору, тобто як дана Богом, а отже, наперед визначена: Ой одна я, одна, // Як билиночка в полі, // Та не дав мені Бог // Ані щастя, ні долі. Детермінованість долі фіксуємо і на рівні образу ліричного героя, і на рівні образу козацтва, і на рівні образу України. Найвиразніше вона виявляється на рівні образу ліричного героя, який постає пасивним виконавцем волі вищих сил, рабом обставин: О боже мій милий! така твоя воля, // Таке її щастя, така її доля! Звільнення від соціального та національного гніту теж часто уможлиблює воля вищих сил: Хто ж пошле нам спасеніє, // Верне добру долю? // Колись бог нам верне волю, // Розіб'є неволю; Отак братів благих своїх // Господь не забуде, // Воцариться в дому тихих, // В сем'ї тій великій, // І пошле їм добру долю // Од віка до віка.

Частотним формальним показником детермінованої нещасливої долі в мові поезій Т. Шевченка є займенник така: Зажурилась Україна – // Така її доля! Плачте, діти козацької, – // Така ваша доля!

Слова "така його / її / ваша доля" увиразнюють невідворотність нещастя, приреченість та безсилість людини (соціальної групи, народу) в певній ситуації.

Одночасно з ознакою детермінованості долі у мовотворчості Т. Шевченка актуалізовано ознаку її мінливості. Проте змінюється доля ліричних героїв, козацтва, України переважно в одному напрямку – негативному: Полюбила молодого, // В садочок ходила, // Поки себе, свою долю // Там занастила; "...А що за дівчина була, // Так так що краля! і не вбога, // Та талану господь не дав..." // А може, й дав, та хтось украв, // І одурив святого бога. Щаслива доля приходиться до героїв Т. Шевченка вкрай рідко і після тяжкого лиха, а долю України митець закликає виборювати: Добра не жди, // Не жди сподіваної волі – // Вона заснула: цар Микола // Її прислав. А щоб збудить // Хиренну волю, треба миром, // Громадою обух сталить; // Та добре вигострить сокиру – // Та й заходиться вже будить. // А то проспять собі небога // До суду Божого страшного!

Заклик до боротьби, що вперше прозвучав у "Заповіті" (1845 р.) та згодом ще в кількох творах, серед яких і цитований "Я не нездужаю, нівроку...", кваліфікуємо як еволюцію в осмисленні долі. Митець відходить від традиційного вираження сподівання на добру долю, даровану вищими силами, і закликає до активних дій, спрямованих на звільнення від соціального та національного гніту.

Концепт доля у мовотворчості Т. Шевченка, як і в фольклорі, корелює з концептом воля: Доле! Доле! // Моя ти співана воле! У поетовій уяві ці два концепти настільки зближуються, що породжують конденсований образ волі-долі: Старий // Згадав свою Волинь святую // І волю-долю молодую, // Свою бувальщину. Здобути волю, за Т. Шевченком, здебільшого означає здобути долю: Ой Богдане! // Нерозумний сину! // Подивись тепер на матір, // На свою Вкраїну, // Що, колишучи, співала // Про свою недолю, // Що, співаючи, ридала, // Виглядала волю. Варто зауважити, що митець віддає перевагу лексемі воля, а лексему свобода вживає рідко.

Воля і свобода – це атрибути особистості, тобто сутнісні, невід'ємні її властивості. Таке тлумачення зародилося в античності й пов'язане з трактуванням свободи як буття людини у межах внутрішнього світу, яке висловлювали стоїки. Утверджене воно закладено у класичній філософії Нового часу парадигмою свободи як раціонально контрольованої людиною пізнаної необхідності. Згідно з цією парадигмою, свободу розглядали як природжений атрибут людини і вважали, що бути вільною – це природне право людини, так само як жити, дихати тощо. Водночас воля і свобода окремої

людини актуалізуються тільки у зовнішньому світі, в соціумі у зв'язку із причинно-наслідковими зв'язками, які існують у природі і суспільстві. Комплекс цих та інших уявлень про волю і свободу відображений і в значеннях відповідних слів.

За Словником української мови в 11-ти томах, воля – це (1) одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; прагнення досягти своєї мети. А також (2) бажання, хотіння; вимога наказ; (3) право розпоряджатися на свій розсуд; влада; дозвіл, згода, рішення; (4) відсутність обмежень; привілля; особисте життя вдома; (5) свобода, незалежність; (6) звільнення селян від кріпацтва [СУМ, т. I, с. 735]. Вольовими рисами вважаються мужність, наполегливість, рішучість, сміливість, самостійність та ін. Поняття "воля" тісно пов'язане із не менш складним поняттям "свобода".

Свобода – (1) відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля. А також (2) перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; (3) життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; (4) можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; (5) філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства; (6) легкість, відсутність утруднень у чому-небудь; (7) заст. простота, невимушеність у поведженні; (8) розм. вільний від праці час [СУМ, т. IX, с. 98–99]. За даними Е. Бенвеніста, в латинській і грецькій мовах вільна (свободна) людина *(e)leudheros позначається через її належність до спільного "розвитку", "росту", до "кореня". Пов'язане з уявленнями про належність до одного роду, племені, до своїх і праслов'янське *svoboda, однокореневе зі словом *svoji [10, с. 822].

Отже, поняття "воля" і "свобода" близькі, взаємопов'язані, але не тотожні. "Дихотомія понять воля і свобода ґрунтується на протиставленні психічних і суспільно-політичних категорій, проте в разі перенесення психічних явищ на соціальний рівень або навпаки – із соціальної в психічну сферу – обидва поняття перетинаються, накладаються одне на одне", – зазначає В. І. Кононенко [4, с. 33].

Крім філософського, загальнонаукового, у кожного народу існує власне розуміння волі і свободи, що склалося в ході історичного розвитку під впливом різних суспільно-історичних та природних чинників. Теоретичне осмислення сформованих, як можна припустити, ще в дохристиянський період концептів в українській культурі почалося за часів Київської Русі у зв'язку з релігійними питаннями (Іларіон, Данило Заточник, пізніше Іван Вишенський). Згодом соціальні процеси

XIV–XVII ст., з якими пов'язують початок формування української нації, а також поява секуляризованого – наукового – світогляду породили ідею етнополітичної свободи. Першим варіантом її була козацька ідея свободи від шляхти, панства, яка пізніше трансформувалася в ідею власної державності (літописи Самовидця, Г. Грабянки та ін.). У XVII–XVIII ст. на розвиток української ідеї свободи відчутно вплинули політична система Речі Посполитої та магдебурзьке право. Вершиною розвитку юридичної форми, в якій була закріплена ідея політичної свободи українського народу і свободи людини, став конституційний проект П. Орлика (1710 р.). Філософське осмислення волі та свободи в українській культурі відображено в працях Г. Сковороди, який розглядав свободу як запоруку розвитку здібностей людини, а також М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, І. Огієнка та ін.

У мові української поезії Т. Шевченка концепт *воля* належить до ключових, на що неодноразово вказували дослідники (Г. Грабович, Дж. Фізер, С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко та ін.). А. К. Мойсієнко, зокрема, наголошує, що "макросвіт Шевченкової волі вибудовується на конкретних репрезентантах духовної і фізичної свободи, позначених просторовими, часовими, аксіологічними тощо координатами" [6, с. 191]. Просторову парадигму, на думку вченого, репрезентують вольний світ, вольна земля, вольний степ, вольне село, часову й аксіологічну – історико-героїчної минушина [6, с. 191].

Метафоризація концепту *воля* в мові української поезії Т. Шевченка відбувається в двох напрямках, реалізуючи відповідно ідею свободи людини та ідею соціального визволення. "Характерно, – зазначає А. К. Мойсієнко, – що жодного разу поет не вживає епітета "вольний" до "Україна". ... Об'єктивно сучасна поетові Україна лишається світом неволі, нашою, але не своєю землею. Проте світ України в Шевченковому макрокосмі – так само об'єктивно – не обмежується певною соціально-історичною координатою буттєвості, яка в конкретно-історичних рамках репрезентує світ неволі. На рівні духовної координати світ України і є світ волі" [6, с. 191].

Переважає більшість індивідуально-авторських метафор волі у мовотворчості Т. Шевченка побудована за антропоморфною моделлю. Волю зображено екстеріоризовано, тобто відокремлено від людини, але у зв'язку з нею: У Києві на Подолі // Братерська наша воля // Без холопа і без пана // Сама собі у жупані // Розвернулася весела, // Оксамитом шляхи стеле, // А єдвабном застилає // І нікому не звертає; Отам-то милостивії ми // Ненагодовану і голу // Застукали сердешну волю // Та й цькуємо; А воля в гостях упилає //

Та до Миколи заблудила... // Та й упиваться зареклась; Оце воля спить! // Лягла вона славно, лягла вона вкупі // З нами, козаками! Бачиш, як лежить – // Неначе сповита! У розгорнутих антропоморфних метафорах, які є частотним явищем у мовотворчості Т. Шевченка, олюднений образ волі семантично узгоджується з іншими олюдненими образами, що загалом посилює їх виражально-зображальний потенціал: Душа убога встала рано, // Напряла мало та й лягла // Одпочивать собі, небога. // А воля душу стерегла. // "Прокинись, – каже. – Плач, убога! // Не зійде сонце. Тьма і тьма! // І правди на землі нема!" // Ледача воля одурила // Маленьку душу.

У мові української поезії Т. Шевченка зафіксовано також фітоморфні метафори волі, серед яких виділяється така: Орися ж ти, моя ниво, // Долонь та горою! // Та засійся, чорна ниво, // Волею ясною! Означальний компонент (в іншій термінології – допоміжний суб'єкт або донорська зона) наведеної метафори вербально не виражений, але з контексту впливає, що волю аналогізовано з насінням (зерном). Взаємодія цих двох концептів профілює ідею здобуття і утвердження волі у рідному краї.

Однією з характерних ознак мовотворчості Т. Шевченка, за словами Г. Грабовича, є "передача сакрального знання, передача, що фактично є функцією міфу" [1, с. 46]. Це знання зберігається в колективній пам'яті, яка закодowana, зокрема, в архетипних метафорах. Їх наявність у поетичних текстах не тільки активізує колективне несвідоме, а й визначає сприйняття сучасного життя та моделювання прийдешнього. Поезія Т. Шевченка значною мірою завдяки архетипним метафорам є своєрідним медіатором між минулим і майбутнім України.

Література

1. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – К. : Часопис "Критика", 1998. – 208 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Зборовська Н. В. Код української літератури: проєкт психоісторії новітньої української літератури : монографія / Н. В. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) / О. О. Маленко. – Х. : Харківське іст.-філол. т-во, 2010. – 488 с.

6. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – К., 2006. – 304 с.

7. Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 167 с.

8. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 92–128.

9. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К. Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 214–231.

10. Языковая картина мира и системная лексикография / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева и др. ; отв ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 912 с.

СЛОВНИКИ

11. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.